

## עברית בתפוצות: היבטים היסטוריים מגישת התרגום לגישות הדקדוק והתרגום-דקדוק - השתקפות המעבר בספרי לימוד בספרדית-יהודית להוראת עברית\*

ניבי גומל

מטרת המאמר להציג את המעבר מגישת התרגום לגישות הדקדוק והתרגום-דקדוק בהוראת העברית, כמשתמע מן ההקדמות לכמה מספרי הלימוד החשובים שנכתבו בתקופה הנחקרת. בחלק מן ההקדמות משתקפת המחלוקת שעוררה הוראת הדקדוק. רוב המחברים ראו בהנחלת הדקדוק מתן כלי חשוב לתלמידים לקריאה מדויקת ומבינה יותר בתורה. אחרים ראו בלימוד הדקדוק דרך להתמודד ביעילות עם שילוב העברית במקצועות הכלליים שהילדים ובני הנוער למדו בשפות זרות.

המאמר מוקדש לזכרו של אחי, המוסיקאי אמנון (נוני) סמילן ז"ל, במלאת עשר שנים למותו.

### הקדמה

לספרים שנכתבו ספרדית-יהודית נודע, בין שאר תפקידיהם המגוונים, תפקיד בהנחלת הלשון העברית. באימפריה העות'מאנית נכתבו בין השנים 1823-1935 עשרות ספרים להוראת עברית שלשונם ספרדית-יהודית (בחלקם או במלואם; מכאן ואילך: ס"י), ולנו מוכרים שישה עשר ספרים כאלה. תקופת פרסומם הייתה תקופה של תמורות היסטוריות כלליות ופנים-יהודיות ותקופה של רפורמות שהולידו שינויים בגישות ובשיטות להוראת שפות בעולם המערבי ובקהילות ישראל. הנחתנו היא שלתמורות אלו הייתה השפעה על הוראת העברית בקהילות היהודים הספרדים, והמחקר מבקש לבדוק את השתקפותן של התמורות בספרי הלימוד הנחקרים. מטרת מאמר זה היא להציג את המעבר מגישת התרגום לגישות הדקדוק והתרגום-דקדוק כפי שהוא בא לידי ביטוי בעמודי שער, במבואות ובהקדמות של חלק מספרי הלימוד הנבדקים במחקר זה.

---

ניבי גומל מלמדת במרכז לחקר הלאדינו על-שם נעימה ויהושע סלטי באוניברסיטת בר אילן.

\* מאמר זה מבוסס על הרצאה שנשאתי בכנס השנתי של האגודה הישראלית לחקר שפה וחברה במכללת בית ברל ב-13.6.04. זהו חלק קטן מעבודת דוקטורט בנושא 'ספרים בספרדית-יהודית להוראת עברית באימפריה העות'מאנית: שיטות ומגמות 1823-1935', הנכתבת בהנחיית פרופ' אורה שורצולד מן המחלקה ללשון העברית וללשונות שמיות ודייר שמואל רפאל מן המחלקה לספרות עם ישראל בבר-אילן. המאמר מתפרסם כאן באישור. אני אסירת תודה לפרופ' אורה שורצולד על עזרתה בהכנת המאמר.

## רקע היסטורי

בתקופה הנדונה, במהלך המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים, עברה האימפריה העות'מאנית תהליך ארוך של התפוררות. תהליך זה היה מלווה באובדן טריטוריות שעליהן הוקמו מדינות לאום חדשות, ובניסיונות לערוך רפורמות בתחומי הצבא, המיסוי, החינוך ומעמד המיעוטים ברחבי האימפריה. תהליך זה הסתיים ב-1923, עם הקמתה של תורכיה המודרנית (בנבסה ורודריג, 2001: 83-77, שנפר, 1987: 158, כ"ץ, תשל"ח: 247, לואיס, תשנ"א: 60-98). לרפורמות הייתה השפעה זעומה על רוב היהודים שנותרו תחת השלטון העות'מאני, אך הן עוררו בכל זאת באליטות הכלכליות של הקהילה את תהליך ההתמערבות שהביא לשינויים תרבותיים משמעותיים בקהילות אלה (בנבסה ורודריג, 2001: 83-81).

גם בעולם היהודי חלו תמורות משמעותיות:

**1. תנועת ההשכלה** הגיעה לעולם היהודי-ספרדי בתיווכם של אנשי רוח ממזרח אירופה, והשפיעה על מעטים בקהילות היהודים הספרדים. עם זאת, כחלק מפעילותם של

המשכילים הוקמו אגודות שמטרתן הייתה העמקת היחס לדת ולמסורת היהודית בגישה שהיא יותר לאומית וחילונית באמצעות הוראת עברית, היסטוריה יהודית ומקורות יהודיים. עם אלה נמנות אגודות כגון חברת 'דורשי לשון ציון' שנוסדה באיסטנבול ב-1890, חברת 'דורשי שפת עבר' שנוסדה באיזמיר ב-1890, חברת 'שפת אמת' שנוסדה בשלוניקי ב-1891 וחברת 'קדימה' שנוסדה בשלוניקי ב-1899 (בנבסה ורודריג, 2001: 87, מולכו, 1966: 106-107). הקמתן של אגודות אלה ופעילותן בתחום הוראת השפה העברית מסבירות אולי את חיבורם ופרסומם של ספרי לימוד רבים להוראת עברית בתקופה זו, אשר כמה מהם נחקרים במסגרת מחקר זה.

**2. חברת 'כל ישראל חברים' (Alliance Israélite Universelle) - מכאן ואילך:** 'אליאנס'), שייסדו יהודים צרפתים בפריז ב-1860. חברה זו שאפה להפיץ את רעיונות תנועת ההשכלה ('הנאורות') ולטפח את החינוך בקהילות היהודים במזרח הקרוב כדי לשפר את השתלבותם החברתית-תרבותית בסביבתם. בהשפעתה של כ"ח הוכנסו שינויים גם בתכנים ובשיטות ההוראה בתלמודי התורה שהמשיכו להתקיים במקביל לפעולתה (בנבסה ורודריג, 2001: 96-93, רודריג, תשנ"א: 23-13; מולכו, תשל"ב: 132-137).

**3. אגודות מיסיונריות** נוצריות שפעלו באיסטנבול, איזמיר ושלוניקי ובערים אחרות. הן אמנם לא הצליחו כמעט לגרום להמרת דת, אך הייתה להן השפעה בתחום החינוך, הן משום שפעילותן עוררה את ההכרה בצורך בבתי ספר מודרניים ובהשכלה כללית לצד החינוך הדתי המסורתי, והן משום שרבים מבני האליטות הכלכליות נשלחו

ללמוד במוסדות החינוך שהקימו המיסיונרים, וכך נחשפו הלומדים במוסדות אלה לתרבות המערב ולמגמות של חילון (בורנשטיין מקובצקי, תשנ"ו: 305-306).

#### **4. הפעילות הציונית** שסימניה ניכרו החל בסוף המחצית הראשונה של המאה ה-

19 כאשר אישים כמו יהודה ביבאס (1852-1789) ויורשו יהודה אלקלעי (-1798) קראו לפעול להקמת הבית הלאומי. בדור מאוחר יותר קמו למבשרי הציונות מקרב היהודים הספרדים ממשיכים בקהילות האימפריה העות'מאנית. אחד מהם היה ברוך מיטרני מאדירנה<sup>1</sup> (בנבסה ורודריג, 2001: 125-126). פעילות הציונים התרכזה בעיקר בתחומים אלה: א. הקמת עיתונים תוך שימוש בהם כשופרות תעמולה ציונית (גאון, תשכ"ה); ב. הקמת אגודות פנאי לפעילות ספורטיווית, לטיולים, להרצאות וללימוד עברית כמו 'קדימה' ו'איל מכביאו' בשלונקי.

#### **הגישות להוראת שפה והרפורמות בהוראת שפות בעולם ובקהילות ישראל**

במשך דורות התנהלה הוראת שפה שנייה ברחבי העולם ובתפוצות ישראל ב'גישת התרגום', ולפיה לימוד שפה שנייה היה מבוסס על מקורות ספרותיים. בתפוצות ישראל נלמדה העברית תוך כדי תרגום התנ"ך ללשונם היהודית של הלומדים ('טייטש-חומש' בקהילות אשכנז). בעמים אחרים לימדו בדרך זו גם יצירות קלסיות מן הפרוזה והשירה של השפה הנלמדת (למשל, מהקלסיקה היוונית והרומית), נוסף על היצירות הליטורגיות. כל יצירה נלמדה באמצעות תרגום מילולי לשפת הלומדים, תוך שינון רב. ייתכן שגישת התרגום התפתחה בעם ישראל בשל המנהג לקרוא בתורה כל פסוק פעמיים בעברית ופעם נוספת בתרגום אונקלוס לארמית: 'שניים מקרא ואחד תרגום'. כמו כן ייתכן שגישת התרגום התפתחה בשל המסורת, עוד מימי תרגום השבעים, לתרגם את כתבי הקודש מעברית ללשונות היהודים או ללשונות העמים שבתוכם ישבו יהודים, כדי לאפשר קריאה בכתבי הקודש ליהודים שלא ידעו עברית (פרי, תשט"ו: 426-440; בוניס, 1996א: 339-340).

בתקופות שונות ובמקומות שונים פותחו במחצית השנייה של המאה ה-19 גוונים שונים של גישת התרגום, ואחד החשובים בהם הוא גישת ה'תרגום-דקדוק'. גישה זו התפתחה כאשר הדקדוק החל לרכוש לו מקום מרכזי בהוראת לשונות, ובמקום להיות לעזר ללימוד הלשון הפך למטרה לעצמה ולנושא לימוד מרכזי. לאור גישת התרגום-דקדוק התפתחה שיטת לימוד שלפיה התלמידים קראו משפטים שנתחברו על יסוד כללי הדקדוק ושימשו דוגמאות לכללי הדקדוק. הלומד קרא את המשפטים, תרגמם

<sup>1</sup> אלקלעי ומיטרני כתבו שניהם ספרים ללימוד עברית שהם חלק מהקורפוס הנחקר.

ללשונו ואחר כך תרגם משפטים מלשונו ללשון הנלמדת (הרמתי, 1972א: 13-15).<sup>2</sup> מטרת השימוש בדקדוק אצל אנשי ה'השכלה' הייתה להקנות לתלמיד את הבנת עקרונות השפה, כל שיוכל להבין טוב יותר את אשר הוא קורה וכדי שיוכל להמשיך ולפתח את ידיעותיו בה גם באופן עצמאי. בקהילות ישראל התקיימה גישת התרגום הקלסית לפחות עד תקופת ה'השכלה', ורק אז הוכנס הדקדוק להוראת העברית (הרמתי, 1972א: 15-17 והרמתי, 1972ב: 8). בספרים ללימוד עברית שנכתבו בקהילות היהודים הספרדים באימפריה העות'מאנית החלה גישת התרגום-דקדוק משתקפת בספרי לימוד להוראת עברית החל מאמצע המאה ה-19. לדעתנו, בחלק מן הספרים באה לידי ביטוי גישה שראוי אולי לכנותה גישת הדקדוק. ההבדל בין גישת התרגום-דקדוק לבין מה שאנו מכנים גישת הדקדוק הוא במידת הפירוט של הדקדוק: בספרים המשקפים את גישת הדקדוק, הדקדוק מפורט הרבה יותר ולא נעשה שימוש במילים ותרגומן ובמשפטים ותרגומם לצורך הטמעת אוצר מילים וסוגיות דקדוקיות; הספרים הוקדשו במלואם לפירוט הדקדוק העברי לענפיו לפרטיהם. לעומת זאת, בספרים שבהם משתקפת הגישה שמקובל לכנותה גישת התרגום-דקדוק, הדקדוק מצומצם יותר ומפורט פחות והוא פונקציונלי בעיקר לקריאה בתפילה ובפרשה, ובחלק מספרים אלה נעשה שימוש ברשימות מילים מתורגמות או במשפטים מתורגמים המדגימים שימוש באוצר המילים ובסוגיות הדקדוקיות. במאמר זה אראה כיצד משתקף המעבר מגישת התרגום לגישות הדקדוק והתרגום-דקדוק בכמה שערים ובכמה הקדמות לחלק מספרי הלימוד הנחקרים. אציג את דברי המחברים על חשיבות הוראת הדקדוק העברי ועל תרומתו להוראת העברית לשיטתם.

## דיון

תחילה אציג את הספרים העיקריים המשמעותיים לדיוננו. הראשון הוא **אוצר החיים** לישראל בכ"ר חיים מבלגרד, שהוא הספר המוקדם ביותר בקורפוס הנחקר.

**1. אוצר החיים**, שיצא לאור בווינה בתקפ"ג (1823) בהוצאת אנטון שמיד, הוא ספר לימוד עשיר ומגוון תכנים. זוהי מעין אנתולוגיה הכוללת **קיצור** הדקדוק העברי, תרגילי קריאה בעברית, תפילות עיקריות בעברית, משלים עבריים מתורגמים לס"י, פרקי שירה בעברית, מעין קונקורדנציה של מילים עבריות המופיעות בספר עם פירושן בס"י ומראה המקום המקראי שלהן, דברי מוסר ועוד. המתבונן בספר החריג בגיוון שבו ובשפע הנושאים שבו יכול, לדברי בוניס (1996ב), לראות את השפעתו עליו של **ספר**

<sup>2</sup> הרמתי (1972א: 10) מבחין בין 'גישה' ל'שיטה': "בעוד ש'גישה' מייצגת את הרקע התאורטי או הפילוסופיה של הוראת הלשון, הרי ש'שיטה' מייצגת את התהליך, כלומר את הדרך בה מקנים את הלשון, ותהליך זה כולל גם את חומר הלימוד (דרכי הכנתו) וגם את אופן הקנייתו (דרכי ההוראה).

**תלמוד לשון עברי** מאת בן זאב שיצא לאור בווינה לראשונה ב-1796 ובמהדורה רביעית בבית הדפוס של אותו אנטון שמיד ב-1818.

פרקי הדקדוק בספר הם אלמנטריים ביותר וברמת ההגה בלבד, ומטרתם להוביל את הלומד ללימוד קריאה בשיטה ההברתית. גישת ההוראה בספר זה היא גישת התרגום – לפי אופן ההגשה של הטקסטים העבריים בספר המשמשים לתרגול הקריאה. כולם כמעט מובאים בתרגום כבואה לס"י. כך מתאמן התלמיד בקריאה, מבין את אשר הוא קורא בעזרת התרגום ומכשיר עצמו לקריאת התורה והתפילות. הקיצור הנמרץ של פרק הדקדוק והתמקדותו בעיקר בהכרת העיצורים והתנועות מעידים שגישת התרגום-דקדוק אינה באה לידי ביטוי בספר זה.

**2. דרכי נועם** לרבי יהודה (בן שלמה חי) אלקלעי. בלגרד, תקצ"ט (1839), דפוס נסיך סרביה. רבי יהודה אלקלעי כבר הוזכר כאן כאחד מראשוני מבשרי הציונות מקרב היהודים הספרדים. רבי יהודה אלקלעי ייחס משמעות מיסטית להוראת העברית וראה בלימודה ובדיוק הקריאה בה מפתח לגאולת ישראל. ספרו **דרכי נועם** הוא ספר דקדוק שלפי הנאמר בשער מכיל: 'קיצור כולל כמעט כל דרכי הלשון והלכותיה בלשון צח ספרדי'. רבי יהודה אלקלעי ייחס גם לדקדוק משמעות מיסטית. להלן כמה מדבריו על הדקדוק כפי שהם מובאים בהקדמה לספרו. הדברים במקור כתובים בס"י, וכאן יובא תרגומם:

'דורשי רשומות דרשו את המילה 'דקדוק' כמילה באמ"ת, כלומר, יש לשים לב בעת הקריאה ובפרט בתפילה לקרוא בדקדוק (=בדיוק) את האותיות המילים והנקודות (=התנועות). והוא ממשיך וכותב: 'אם ייקרא הפסוק "יהללו את שם ה'" עם ח' (כלומר 'יחללו' במקום 'יהללו') ייהרס העולם' (דף ג').

אלקלעי ראה בדקדוק אמצעי למניעת טעויות חמורות כאלה. את הידע שירכוש התלמיד בדקדוק הוא מייעד לשירות תרגום התורה, וכך הוא כותב: 'כשהתלמיד יודע את פירושן של אותיות השימוש, יוכל ביתר קלות לתרגם את המילה'. בשונה מספרו של בן חיים שנזכר לעיל, ספרו של אלקלעי הוא ספר שכולו דקדוק. דקדוקו מפורט ומקיף הרבה יותר מזה של בן חיים: הוא כולל לא רק את הדרוש מתחום תורת ההגה להוראת הקריאה, אלא גם את הפועל על גזרותיו, את שם העצם על חלק ממשקליו, את המילות, את התחביר, את טעמי המקרא, ואפילו ענייני סמנטיקה כלולים בו. ניכר כי אלקלעי ייחס לדקדוק מקום מרכזי ביותר בהוראת העברית.

**3. יסודות דקדוק לשון הק[ו]דש** מאת ויליאם גוטליב שפּלר, איזמיר תרי"ב (1852). שאפּלר היה מיסיונר אמריקאי פרוטסטנטי ממוצא גרמני, שפעל באמצע המאה ה-19 בכמה מהקהילות היהודיות הספרדיות הגדולות איסטנבול, איזמיר ושלוניקי. ספרו כולו דקדוק: הוא מכיל פרקים בתורת ההגה, בתורת הצורות בפועל ובשם, פרק על המילות ופרקי תחביר.

תפיסת המיסיון הפרוטסטנטי הייתה מבוססת על הנחת היסוד שלימוד התנ"ך יביא בסופו של דבר להכרה בנצרות. כדי לעודד את לימוד התנ"ך דאג המיסיון האמריקאי להוציא סדרה של תרגומים של התנ"ך בלשונות המזרח, וכך דאג גם להוצאת תרגום של התנ"ך ללדינו מטעמו ומינה למשימה זו את שפּלר. בנוסף לתרגום שפּלר לקח על עצמו גם הכנת מילון: **אוצר דקדוק לשון הקדש או דיקסיונארייו די לה לינגואה סאנטה**. ספר הדקדוק **יסודות דקדוק לשון הקדש** הוא אפוא חוליה משלימה בשרשרת הכתבים שהיו אמורים לשכנע יהודים להמיר את דתם לנצרות (בורנשטיין-מקובצקי, תשנ"ו: 297-301).

**4. חנוך לנער**, מאת יעקב חנניה קובו, שאלוניקי, תרכ"ד (1864). כותרת המשנה של ספר זה: 'גרמאטיקה דיל לשון הקודש' (דקדוק לשון הקודש). כלומר לפנינו ספר שהמחבר מכנהו ספר דקדוק. בהקדמה לספר המחבר מסביר מדוע החליט לכתוב ספר דקדוק. מטרתו להביא לידיעת הנערים את הדקדוק, משום שזה, לצערנו, השתכח, ואי ידיעת הדקדוק גורמת לקריאה שגויה בתורה. הדקדוק בספר אינו מקיף את כל הפרקים הרלוונטיים. המחבר מטפל בתורת ההגה ובפועל בלבד (כלומר, מרחיב יותר מבן חיים ופחות מאלקלעי). עם זאת, בדבריו בהקדמה הוא מבטא תחושת צורך בדקדוק לשיפור הקריאה בתורה, ואי נחת בשל אי ידיעת הדקדוק בציבור היהודי.

**5. מעשה חושב** מאת יצחק ביביניסטי גאטיניו, שלוניקי, תרל"ו (1876). גאטיניו היה מורה בבית הספר של רשת 'אליאנס' בשאלוניקי. הוא כותב בהקדמה לספרו (במקור בס"י): 'ואם ישאלו מה החיסרון שמצאנו בספרי דקדוק התשובה היא: "אמנם יש ספרי מדקדקים רבים, אך הם בלשון הקודש, והמעטים שהם בס"י מקצרים מדי"'. ניכר אצלו הצורך **בדקדוק**, שהחל לחדור להוראת העברית בבתי הספר; בעקבות החדירה נזקקו המורים לדקדוק עברי המוסבר בס"י. כאן נצפה גם המעבר לגישת **התרגום-דקדוק**: 'ומה מועיל הדקדוק?' שואל גאטיניו ומשיב באותה הקדמה: 'הם קוראים את התנ"ך בביתם בלי דקדוק "מצוות אנשים מלומדה", ומכיוון שהסברתי את הדקדוק בס"י באופן כה ברור, זוהי עזרה להם'. הדקדוק מוצג כעזר הכרחי ללימוד יסודי של עברית המצוינת כנחוצה לצורך הקריאה בתורה מתוך הבנה אמיתית, שלא בקריאה מכנית.

**6. יביא מפריו** מאת יצחק בן יאודה אבא, איזמיר, תרל"ח (1878). בהקדמה לספר כותב המחבר (במקור בס"י):

'מיותר לציין את המחויבות של עם ללמוד את הדקדוק של שפתו. לנו, עם ישראל, חשוב במיוחד ללמוד את שפת אבותינו שהיא השפה שבה ניתנה לנו התורה הקדושה, והיא השפה המספרת לנו את תולדות עמנו ואת קורות בית מקדשנו תובב"א, אבל איך אפשר ללמוד שפה ללא דקדוק?' [...] 'ואני מקווה שספר זה יביא

תועלת לתלמידים, ושלימוד הדקדוק, שחכמינו ז"ל מנו כאחת משבע החכמות, יתפשט בארצנו, כיוון שמעטים הם המורים המלמדים את חכמת הדקדוק בתורכיה במידה שהדבר נעשה בקרב יהודי אירופה. אלה מלמדים את לשון הקודש על כל כללי הדקדוק המצוינים שלה, בעוד שאצלנו הזנחנו לימוד זה והשארנוהו מאחור ולא השכלנו להנחילו לבנינו'.

דברים אלה מעידים על התעוררות המודעות לחשיבות הוראת הדקדוק, שהגיעה מיהדות אירופה. הדברים מצביעים גם על משבר בהוראת העברית בתורכיה. בן יאודה מגייס את הדקדוק לטובת משימת הוראת העברית, ואכן ספרו זה הוא ספר דקדוק מפורט ומקיף המכיל פרקים בתורת ההגה, בפועל על גזרותיו, בשם, במילות ובתחביר, ומשתקפת בו הגישה שכינינו גישת הדקדוק. גם במזרח אירופה הייתה הכרה בחשיבות הדקדוק, אם כי השימוש בו בפועל לא היה נרחב, ועברו כמה עשרות שנים עד שה'חדרים' המסורתיים הושפעו ממגמה זו.

**7. רב פעלים** מאת מנחם פרחי, קושטא תר"מ (1880). מנחם פרחי נולד בירושלים ב-1838 להורים יוצאי תורכיה. בהיותו כבן עשרים יצא לחו"ל ולימד בבתי ספר עבריים ברוסג'וק ובאיסטנבול. בהקדמה לספרו הוא מציין שהחליט לכתוב ספר דקדוק עברי בס"י, משום שספר כזה חסר מאוד למורים המלמדים בקהילות הדוברות ס"י. הוא מתאר כיצד מתייגעים המורים בניסיונם לתרגם לתלמידיהם את כללי הדקדוק העברי ואת המונחים בעברית. בהמשך דבריו בהקדמה הוא כותב (במקור בס"י):

'בעוד אני כותב דברים אלה מתנגנות באוזני המחאות הבאות: "איזו תועלת מביא מדע הדקדוק? האם אין בקרבנו למדנים בלשון הקודש שאין להם ולו ראשית של ידע בדקדוק? ובמקום שיבזבז זמן בלימוד הדקדוק, כלום לא יועיל יותר אם ילמד התלמיד את תרגום פרשת השבוע וההפטרה, ההגדה של פסח - שיתחיל להתכונן בקריאתה מפורים כדי שידע אותה היטב, ואת האזהרות לשבועות וכו'?" [...] נכון הוא כי בזמנים עברו נהגו ללמוד לקרוא ללא דקדוק, אולם זמנים אלה חלפו להם. אם פעם החכם הקדיש את כל זמן ההוראה להוראת הקריאה העברית בלבד מבוקר עד ערב, הרי שכיום הבנים עסוקים למדי בלימודים במקצועות לימוד רבים אחרים ('אוטראס סינסייאס' בס"י) ובשפות אחרות ('אוטראס אב'לאס' בס"י), ואת מעט השעות שנותרו להוראת תורתנו הקדושה יש להיטיב ולנצל ביעילות ולא לבזבז על שיעורים בעלי חשיבות נמוכה. ... האם יש שפה בעולם שאין לה דקדוק? נכון שרבים למדו היטב את השפה ללא דקדוק, אך הם (מסוגלים רק לקרוא ו) אינם מסוגלים לכתוב ולו מכתב אחד נקי (מטעויות) בלשה"ק מבלי שיכירו את הדקדוק'.

בדבריו של פרחי עולים הדברים הבאים: א. עצם הוראת הדקדוק עוררה מחלוקת שהמחבר נדרש להתמודד איתה; ב. פרחי תופס את הדקדוק כאמצעי ליעול הוראת השפה בתקופה ובנסיבות שזמנם של הלומדים צריך להתחלק בין לימוד עברית ומקורות ישראל לבין לימוד המקצועות הכלליים בשפות זרות (כגון בצרפתית). בהמשך דבריו פרחי טוען שהכנסת הדקדוק לתוכנית הלימודים תשפר גם את רמת הלימוד של התורה שבעל פה. הוא קורא למתנגדיו לקחת דוגמה מיהודי אירופה, כלשונו: 'כמו אחינו באירופה שבכל יום יוצאים בשיטות חדשות למען שיפור הוראת שפתנו הקדושה'. גם כאן, כמו שראינו בדברי בן יאודה מאיזמיר, ניכרת ההשפעה של הרפורמות בהוראת השפות שהגיעו לקהילות היהודים הספרדים בהשפעת אחיהם באירופה.

**8. לשון לימודים** ליעקב אליהו הכהן, שלוניקי, תרנ"ה (1895). כותרת המשנה של הספר היא 'ליב'רו די גראמאטיקה', כלומר 'ספר דקדוק'. גם ב-1895, בשלוניקי, מרגיש המחבר צורך לכתוב כמה מילים בהקדמה לספרו על חשיבות הדקדוק (במקור בס"י):

הדקדוק הוא צורך מוחלט. בלעדיו התלמיד אינו יכול לתרגם היטב, ולדוגמה, אינם מבחינים בין המילים נְאָנְחָה (פועל) בפסוק: 'גם היא נאנחה ותשב אחר' (איכה 8) לנְאָנְחָה (תואר השם) שמעו כי נאנחה אני' (איכה א 21), ומתרגמים את שתיהן כתואר השם.

גם הכהן, כאלקלעי ואחרים, מסביר את חשיבות ידיעת הדקדוק ככלי לקריאה מדויקת בתורה. גם הוא רואה צורך להסביר לקהל הקוראים את חשיבות הוראת הדקדוק, באופן המראה כי הוראת הדקדוק לא הייתה מובנת מאליה, וכי היה צורך לשכנע את ציבור הלומדים והמלמדים בחשיבותה.

בספר זה תרגילים שבהם התלמידים קוראים משפטים המדגימים סוגיות דקדוקיות בעברית והם נדרשים לתרגמם לשפתם, הס"י. בשונה מן הספרים הקודמים שנסקרו, כאן כבר יש ביטוי **לשיטת** הלימוד שהתפתחה לפי גישת התרגום-דקדוק (כלומר, לשימוש בה כמתודה בפועל).

## סיכום

הספר הראשון שהוזכר, **אוצר החיים** לישראל בכ"ר חיים, וינה תקפ"ג (1823), שהוא הספר המוקדם ביותר מהקורפוס הנחקר, הוא ספר שנכתב ברוח גישת התרגום ושיטת התרגום. הדקדוק בו מצומצם לנחוץ להוראת הקריאה, מטרת הלימוד היא הוראת הקריאה, בעיקר לצורך קריאה בתורה ובתפילות, וכמעט כל הטקסטים העבריים מובאים יחד עם תרגומם הבבואתי ללאדינו.



בכל הספרים האחרים שנותחו כאן יוחד לדקדוק מקום מרכזי. באחרון שבהם, **לשון לימודים**, אף יושמה השיטה שהתפתחה לפי גישת התרגום-דקדוק: קריאת משפטים מדגימים סוגיה דקדוקית ותרגומם ללשון הלומד. ברובם (אצל אלקלעי, שפיר, בן-יאודה ופרחי) יש דיון בכל פרקי הדקדוק, ומן ההקדמות של רובם אפשר ללמוד כי המחברים נדרשו להסביר את השינוי, 'לתרץ' אותו בפני קהל קוראיהם הפוטנציאלי: הכנסת הדקדוק המקיף והמפורט להוראת העברית לא הייתה מובנת מאליה. בחלק מן ההקדמות משתקפת המחלוקת שעוררה הוראת הדקדוק, מחלוקת שהמחברים נדרשו להתמודד עמה ולשכנע את המתנגדים לגישתם. רוב מחברי הספרים שהוצגו רואים בהנחלת הדקדוק מתן כלי חשוב בידי התלמידים לקריאה מדויקת יותר בתורה. אצל פרחי ראינו נימוק נוסף וחדש לצורך בהנחלת הדקדוק: הדקדוק ככלי חיוני להוראת **הכתיבה** בעברית, שזוהי מטרה שלא נצפתה בספרים המוקדמים יותר, שהרי הוראת העברית יוחדה עד אז לצורך הקריאה בלבד כלומר, גישה לא מסורתית. אין מדובר בשינוי טכני. גאטיניו היה מורה ברשת 'אליאנס' בשאלוניקי ופרחי היה מורה בבית הספר היהודי 'אוהל משה' באיסטנבול. שניהם כותבים בהקדמותיהם על הנחיצות של דקדוק עברי כצורך שהניע אותם לכתיבת ספריהם. מדברים אלה אפשר ללמוד על האופי החדש שהתגבש בהוראת העברית בבתי הספר המודרניים: לימוד העברית בס"י באמצעות הדקדוק העברי, מתוך ניסיון להתמודד עם הצורך למצוא דרך יעילה לשילוב הוראת העברית במקצועות הכלליים שנלמדו גם בשפות זרות, ובמקרה של כ"ח - בצרפתית.

בשניים מן הספרים, של בן-יאודה ושל פרחי, המחברים אומרים דברים מפורשים על השפעת יהודי אירופה (והכוונה כנראה לאשכנזים) בתחום הכנסת הדקדוק להוראת העברית. דברים אלה מצביעים על המודעות של אותם מחברים לרפורמות שהתחוללו בתחום הוראת השפות ולקשר שהתקיים בין המשכילים האשכנזים למשכילים הספרדים באותה עת. כבר נכתב על קשרי הגומלין ועל ההפריה ההדדית בתחום החינוך, קשרים המשתקפים בספרי לימוד להוראת עברית במאה ה-19, אלא שהדברים נידונו בהקשר הזיקה שבין קהילות אשכנז עצמן והודגמו לפי ספרי לימוד שנתחברו באותה תקופה בקהילות אשכנז (לוי, 1989: 15).<sup>3</sup> משני הספרים, של פרחי ושל בן-יאודה, אנו יכולים ללמוד על כך שגם בקהילות היהודים הספרדים היו אנשי חינוך שהושפעו מן המתרחש בתחום החינוך והוראת העברית בשאר חלקי אירופה ושאפו לעדכן את הגישות ואת השיטות להוראת העברית לפי רוח התקופה.

<sup>3</sup> א' לוי, המסר הסמוי של ספרי לימוד להוראת עברית במחצית השנייה של המאה ה-19, 1989.

## מקורות

- בורנשטיין מקובצקי (תשנ"ו). פעילות המיסיון האמריקאי בקרב יהודי אסתאנבול, איזמיר ושלונקי במאה התשע-עשרה. בתוך מ' רוזן (עורך), **ימי הסהר** (עמ' 273-310). תל אביב.
- בן-יהודה, א' (1941). **כל כתבי אליעזר בן-יהודה**. ירושלים.
- בנבסה, א', ורודריג, א' (2001). **יהודי ספרד בארצות הבלקן**. ירושלים.
- גאון, מ"ד (תשכ"ה). **העיתונות בלאדינו**. ירושלים.
- הרמתי, ש' (1972). **סוגיות בהנחלת הלשון העברית**. תל-אביב.
- הרמתי, ש' (1972). **שיטת האולפן**. ירושלים.
- הרמתי, ש' (תשל"ח). **שלושה שקדמו לבן-יהודה**, ירושלים.
- הרמתי, ש' (1991). **ארבעה שקדמו לבן-יהודה במאה הי"ט**, ירושלים.
- טולדאנו, ח' (תשל"ב), המורים העבריים בבתי הספר בשאלונקי. בתוך ד' רקנאטי (עורך), **זכרון שאלונקי**, כרך ב' (עמ' 190). תל-אביב.
- כ"ץ, י' (תשל"ח), **מסורת ומשבר, החברה היהודית במוצאי ימי-הביניים**, ירושלים.
- לוי, א' (1989). המסר הסמוי של ספרי לימוד להוראת עברית במחצית השנייה של המאה התשע עשרה. בתוך ע' אולשטיין, ד', זיסנויין וא' ושוהמי (עורכים), **העברית ככוח מאחד בתפוצות** (עמ' 11-30), תל-אביב.
- מולכו, י"ר (1966). על משפחת מורפורגו בשאלונקי, בושם ירושלמי, חברת "שפת אמת" בשאלונקי. **אוצר יהודי ספרד**, ט: 102-109.
- מולכו מ', על עלילת דמשק ואליאנס. בתוך ד' רקנטי (עורך), **זכרון שאלונקי**, כרך א (עמ' 119-137). תל-אביב.
- רודריג, א' (תשנ"א), **חינוך, חברה והיסטוריה: "כל ישראל חברים" ויהודי אגן הים התיכון 1860-1929**. ירושלים.
- שרפשטיין, צ' (תש"ג). **החדר בחיי עמנו**. ניו יורק.

Bahlsen, L. (1905). **The Teaching of Modern Languages** (Translated by M. Blackmore Evans). New York.

Bunis, D. M. (1996). Translating from the head and from the heart: The essentially *oral* nature of the *Ladino* bible-translation tradition. In W.

Busse & M. C. Varol-Bornes (Eds.), **Hommage á Haim Vidal Sephiha** (pp. 337-357). Paris.

Bunis, D. (1996), Yisrael Haim of Belgrade and the history of Judezmo linguistics. In J. Baumgarten & S. Kessler-Mesguich (eds.), **La**

**linguistique de l'hébreu et des langues juives** (pp. 151-166), Paris, 1996.

Newmark, M. (ed.) (1948). **Twentieth Century Modern Language Teaching**, New-York.

Schnapper, D. (1987). The Jews and Political Modernity in France. In S. N. Eisenstadt (ed.), **Patterns of Modernity**, Vol. 1 (pp. 157-168). London.